

Privalomojo egzemplioriaus raida Lietuvoje

Liudvika KILIUS

Bibliografijos ir knygotyros centras, K. Sirvydo 4, 2600 Vilnius

Privalomasis egzempliorius - tai leidinio ar kito dokumento egzempliorius, kuris pagal įstatyminių aktų turi būti pristatomas tame akte nurodytoms institucijoms.

Privalomojo egzemplioriaus ištakos siekia gilius viduramžius. Jo atsiradimo idėją sąlygojo spausdintos produkcijos didėjimas. Feodalinėje santvarkoje bažnyčia savo rankose stengėsi laikyti visą politinę ir ideologinę valdžią, todėl bandė pajungti sau ir spaudą. Viena, spauda jai buvo reikalinga religijos propagandai, antra, siekta neleisti sklįsti bedieviškai literatūrai. Tam tikslui XVI a. buvo įvesta griežta cenzūra, kuri turėjo slopinti feodalinės santvarkos ir jos ideologijos kritiką. Taip atsirado pirmosios bažnytinės cenzūros įstaigos, kurioms knygų spausdintojai privalėjo pateikti savo leidinius kontrolei. Tada ir atsirado privalomasis egzempliorius, kuris visų pirma turėjo cenzūrinę paskirtį. Kiek vėliau išryškėjo dar viena privalomojo egzemplioriaus funkcija - bibliotekinė. Privalomasis egzempliorius iš pradžių buvo reikalingas karališkosioms bibliotekoms papildyti, o XIX-XX a. jau valstybinėms ir nacionalinėms bibliotekoms komplektuoti. Pirmą įstatymą apie privalomąjį egzempliorių 1537 m. kovo 13 d. išleido Prancūzijos karalius Pranciškus I. Jis, grasindamas turto konfiskavimu ir baudžiamąja atsakomybe, įpareigojo kiekvieną Prancūzijos spausdintininką ir leidėją pristatyti Karališkajai bibliotekai po vieną egzempliorių visų be išimties naujų knygų, nepaisant jų autoriaus, turinio ar apimties. Visi tie leidiniai buvo skiriami Karališkajai bibliotekai papildyti.

Maždaug tuo pačiu metu išryškėjo dar viena privalomojo egzemplioriaus funkcija - saugoti ir ginti autorių teises. Pavyzdžiui, XVI a. Anglijoje buvo pradėta registruoti naujai išėjusius spaudinius, siekiant apsaugoti leidėjo ir autoriaus teises.

XVIII a. didieji pasaulio bibliofilai ir knyginkai pradėjo rūpintis ne tik didžiųjų bibliotekų fondų komplektavimu, bet ir jų išsaugojimu ateinančioms kartoms. Taip buvo iškelta privalomojo egzemplioriaus archyvinė paskirtis.

Ilgainiui vienos privalomojo egzemplioriaus funkcijos išnyko (cenzūrinė, leidėjų ar autorių teisių apsauga), kitos iš naujo atsirado ir pasidarė pagrindinės. Ypač tai pasakytina apie bibliografinę ir statistinę privalomojo egzemplioriaus funkcijas. Be privalomojo egzemplio-

riaus neįmanoma visuotinė bibliografinė apskaita. Ji tiksli ir išsami, jei operatyviai gaunami visi spaudiniai. Privalomasis egzempliorius ne tik sudaro pagrindą įvairių rūšių dabartinei bibliografijai, bet taip pat yra nepakeičiama bazė įvairiems ateities ir retrospektyviems bibliografijos darbams.

Privalomasis egzempliorius bibliografinės apskaitos požiūriu toks svarbus, kad klausimas dėl jo ne kartą buvo svarstomas tarptautinėse bibliografų konferencijose ir kongresuose. Jau 1895 m. I-ojoje tarptautinėje bibliografų konferencijoje Briuselyje buvo iškelta idėja apie visų šalių privalomųjų egzempliorių įstatymų suvienodinimą.

Pirmas privalomojo egzemplioriaus įstatymas Lietuvoje, tiksliau Lenkijos-Lietuvos valstybėje (po 1569 m. Liublino unijos Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo sujungta su Lenkijos Karalyste), buvo priimtas 1780 metais. Šiuo įstatymu buvo uždrausta visoms krašto spausdintuvėms pardavinėti išleistas knygas, kol nebus gautas Edukacinės komisijos pažymėjimas, jog pirmasis egzempliorius yra įteiktas Viešajai Lenkijos-Lietuvos Žalusių bibliotekai, o Lietuvos provincijos teritorijoje - Vilniaus universiteto bibliotekai. Beje, jau pirmajame privalomojo egzemplioriaus įstatyme buvo numatytos nuobaudos už įstatymo nevykdymą: Edukacinė komisija, įsitikinusi, kad nevykdomas įstatymas, turėjo teisę konfiskuoti visus spausdintuvės neparduotus egzempliorius bei pinigų už parduotus egzempliorius ir viską skirti bibliotekos fondams papildyti. Nors ir buvo numatytos griežtos sankcijos už įstatymo nevykdymą, privalomasis egzempliorius nebuvo tvarkingai pristatomas. Pirmasis privalomojo egzemplioriaus įstatymas galiojo iki trečiojo Lenkijos-Lietuvos padalijimo 1795 metais. Lietuvą prijungus prie Rusijos imperijos, jis nustojo galios. Imperatorius Nikolajaus I nurodymu 1832 m. uždarytas „maištingasis“ Vilniaus universitetas, jo bibliotekos fondai išdalyti.

Privalomasis egzempliorius Lietuvoje vėl atsirado 1904 metais. Jį Vilniaus viešajai bibliotekai privalėjo siųsti Šiaurės Vakarų krašto gubernijoje esančios spausdintuvės. Pirmojo pasaulinio karo metu Vilniaus viešoji biblioteka buvo uždaryta, spaudinių privalomasis egzempliorius vėl išnyko.

Apie jį vėl prabilta 1919 m. Spaudos įstatyme: „Spausdintuvė ir tolygi jai įstaiga privalo pristatyti kiekvieno spaudinio 8 egzempliorius apskrities ir miesto, arba apskrities, viršininkui“. Toks trumpas ir neaiškus formulavimas sukėlė daugybę įvairių nesupratimų ir keblumų, todėl nė viename Lietuvos kultūros centre nebuvo gauti visi privalomieji egzemplioriai.

Ne ką geresnis ir tobulesnis buvo spaudos įstatymas, priimtas 1935 metais. Nors jame tiksliai apibrėžta „spaudinio“ sąvoka, nurodytas tikslus privalomojo egzemplioriaus skaičius - 10, (o meninių spaudinių, žemėlapių, brėžinių, natų leidinių ir spaudinių, kurių tiražas didesnis negu 100 egzempliorių, - po 4 egzempliorius), numatytas nemokamas privalomųjų egzempliorių siuntimas paštu, bet taip ir liko nepatvirtintas bibliotekų, kurios turėjo gauti privalomąjį egzempliorių, sąrašas.

Tik 1940 m. vidaus reikalų ministras oficialiai paskyrė bibliotekoms 5 privalomuosius egzempliorius. Po vieną egzempliorių gaudavo Valstybinė Vrublevskių biblioteka, Vytauto Didžiojo universiteto biblioteka Kaune, Vilniaus universiteto biblioteka ir du egzempliorius - Valstybinė centrinė biblioteka Kaune.

Lietuvos TSR Liaudies komisarų taryba 1941 m. balandžio 28 d. priėmė nutarimą „Dėl Lietuvos TSR teritorijoje išeinančių spaudinių privalomųjų egzempliorių pristatymo“. Jo pagrindu 2 privalomuosius egzempliorius gaudavo Valstybinė centrinė biblioteka, 1 - Mokslų akademijos, Vilniaus ir Kauno universitetų bibliotekos. Nutarime numatyta „nusikaltusius, nepristačiusius privalomąjį egzempliorių, pristačiusius juos ne laiku (tiražą perdavus leidyklai) ir pristačius nepakankamą skaičių - traukti baudžiamojon atsakomybėn“. Nutarime buvo aiškiai nurodytas privalomojo egzemplioriaus tikslas ir paskirtis - sudaryti bazę valstybinei registracinei bibliografijai ir spaudos statistikai, taip pat būti vienu iš pagrindinių šaltinių bibliotekų fondams komplektuoti.

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, privalomieji egzemplioriai, daugumos specialistų nuomone, Lietuvos bibliotekų fondams komplektuoti nebebuvo naudojami. Tačiau yra išlikę duomenų, patvirtinančių, jog ir vokiečių okupacijos metais kai kurios bibliotekos gaudavo Lietuvos teritorijoje išleistų spaudinių privalomąjį egzempliorių. Pavyzdžiui, Vilniaus universiteto mokslinėje bibliotekoje yra išlikęs to meto privalomųjų egzempliorių gavimo registracijos sąsiuvinis, kuriame suregistruotos beveik visos tuo metu Lietuvoje išleistos lietuviškos ir vokiškos knygos.

Pokario metais teko iš naujo atkurti ir toliau tobulinti privalomųjų egzempliorių sistemą. Lietuvos TSR Liaudies komisarų taryba 1945 m. kovo 29 d. priėmė du ne tik bibliotekiniam ir bibliografiniam darbui, bet ir visam respublikos kultūriniam gyvenimui svarbius nutarimus: Nr. 168 „Dėl Lietuvos teritorijoje išeinančių spaudinių privalomųjų egzempliorių pristatymo ir paskirstymo“ ir Nr. 171 „Dėl Lietuvos TSR knygų rūmų įsteigimo“. Pirmajame nutarime nurodoma, kad privalomųjų

egzempliorių skaičius padidinamas iki dešimties. Visi dešimt egzempliorių buvo siunčiami Knygų rūmams, o šie, remdamiesi nutarimu, privalėjo siųsti juos šioms bibliotekoms: Lietuvos TSR valstybinei centrinei bibliotekai - 2 egzempliorius, Lietuvos TSR mokslų akademijos centrinei, Vilniaus ir Kauno universitetų mokslinėms, Šiaulių viešajai ir Panevėžio miesto bibliotekoms - po vieną. Knygų rūmai sau pasilikdavo tris egzempliorius.

Vėlesni įstatyminiai aktai numatė įvairių spaudinių privalomųjų egzempliorių skaičių. Be to, bibliotekos, norėdamos papildyti savo fondus nauja literatūra, galėjo pasinaudoti Tarybų Sąjungoje veikiančia mokamo privalomojo egzemplioriaus sistema. Atskirais laikotarpiais respublikinį mokamą privalomąjį egzempliorių gaudavo Respublikinė, Mokslų akademijos, Vilniaus ir Kauno universitetų bei kitos bibliotekos. Dabar mokamo privalomojo egzemplioriaus sistema neegzistuoja.

Pastaraisiais dešimtmečiais įstatyminiai aktai dėl privalomojo egzemplioriaus keičiami ir papildomi ypač dažnai. Tai sąlygoja ryškūs šalies knygų leidybos pokyčiai, siekis priartėti prie pasaulinės privalomojo egzemplioriaus praktikos. Šiuo metu galioja Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1996 m. lapkričio 22 d. nutarimas Nr. 1389 „Dėl spaudinių ir kitų dokumentų privalomųjų egzempliorių siuntimo bibliotekoms tvarkos“ ir 1997 m. balandžio 10 d. nutarimas Nr. 330 „Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1996 m. lapkričio 22 d. nutarimo Nr. 1389 „Dėl spaudinių ir kitų dokumentų privalomųjų egzempliorių siuntimo bibliotekoms tvarkos“ dalinio pakeitimo“. Pagal šiuos nutarimus į privalomojo egzemplioriaus sąvoką įeina: knygos, periodiniai leidiniai, natos, mikroformos, garsiniai, regimieji, kartografiniai ir vaizdiniai leidiniai, kompiuteriniai dokumentai ir Brailio raštu spausdintos priemonės.

Visų Lietuvos leidėjų spaudinių, kurių tiražas didesnis negu 100 egzempliorių, privalomuosius egzempliorius gauna Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Vilniaus, Kauno, Šiaulių, Klaipėdos, Panevėžio apskričių viešosios, Lietuvos mokslų akademijos, Vilniaus universiteto ir Lietuvos aklyjų bibliotekos. Šių nutarimų pagrindu Lietuvos technikos, Lietuvos žemės ūkio ir Lietuvos medicinos bibliotekos gauna teminį (profilinį) privalomąjį egzempliorių.

Nutarime įteisintas ir vietinis privalomasis egzempliorius. Miestų ir rajonų informacijos priemonių rengėjai privalo miestų ir rajonų savivaldybių viešosioms (centrinėms) bibliotekoms siųsti po vieną jų leidžiamų spaudinių egzempliorių. Iš viso Lietuvoje susidaro 13 (+1 teminis) vietinių privalomųjų egzempliorių. Pasaulinė praktika rodo, kad privalomasis egzempliorius skiriamas daugiausia tik nacionalinėms bibliotekoms, kur jis atlieka tris pagrindines funkcijas: bibliografinę, statistinę, archyvinę. Dauge lyje pasaulio šalių yra 2-5 privalomieji egzemplioriai, pavyzdžiui, Danijoje, JAV - po 2, Ispanijoje - 5. 1996 m. lapkričio 22 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu bandoma atgaivinti bibliotekinę privalomojo egzemplio-

riaus funkcija: privalomojo egzemplioriaus pagrindu komplektuoti viešųjų ir kitų bibliotekų fondus. Tai sukėlė didelį Lietuvos leidėjų nepasitenkinimą. Kadangi privalomojo egzemplioriaus kaina įskaitoma į parduodamų dokumentų kainą, pastarieji brangsta. Ypač tuo nesuinteresuoti brangių leidinių leidėjai. Jie yra ryžtingai nusiteikę reikalauti Vyriausybės nutarimo koreguoti ir mažinti privalomųjų egzempliorių skaičių.

Pagal 1997 m. balandžio 10 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimą Nr. 330 spaudinių ir kitų dokumentų privalomojo egzemplioriaus pašto išlaidas padengia bibliotekos - privalomojo egzemplioriaus gavėjos.

Sparti mokslo ir technikos pažanga, naujų netradicinių žiniasklaidos priemonių atsiradimas sąlygojo privalomojo egzemplioriaus sąvokos papildymą ir išplėtimą mikroformomis, garsiniais, regimaisiais ir kompiuteriniais dokumentais. Pagal minėtus Vyriausybės nutarimus šių dokumentų privalomuosius egzempliorius gauna Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka bei Bibliografijos ir knygotyros centras. Šie dokumentai įtraukiami į bendrą bibliotekos duomenų bazę, registruojami „Bibliografijos žiniose“ ir „Spaudos statistikoje“.

Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Bibliografijos ir knygotyros centras (iki 1992 m. - Lietuvos knygų rūmai) privalomąjį egzempliorių gauna nuo pat pirmųjų įstaigos gyvavimo dienų. Būtent Bibliografijos ir knygotyros centre ryškiausiai atsiskleidė trys pagrindinės privalomojo egzemplioriaus funkcijos - archyvinė, bibliografinė ir statistinė.

Įvairiais laikotarpiais Privalomojo egzemplioriaus gavimo ir kontrolės skyrius gaudavo nuo 1 iki 3 privalomųjų egzempliorių, dažniausiai - po du. Būtent toks skaičius yra optimalus, kad geriausiai būtų vykdomos minėtos privalomojo egzemplioriaus funkcijos. Vienas leidinio privalomasis egzempliorius iš karto inventorinamas ir padedamas amžinam saugojimui, o antrasis naudojamas bibliografinėi ir statistinei registracijai.

Bibliografijos ir knygotyros centras, kaip pagrindinis Lietuvos nacionalinės spaudos archyvas, gauna išsamiausia respublikinį spaudos privalomąjį egzempliorių. Tik Bibliografijos ir knygotyros centras gauna antrą ar tolesnių dalinių tiražų, visų rūšių spaudinių papildomų tiražų, valstybinių, šakinių standartų, techninės dokumentacijos bei smulkių spaudinių privalomuosius egzempliorius. Į Bibliografijos ir knygotyros centrą leidėjai ar spaustuvės privalomuosius egzempliorius privalo siųsti, kai jų leidinių tiražas didesnis nei 25 egzemplioriai (kitos bibliotekos privalomuosius egzempliorius gauna tada, kai tiražas didesnis negu 100).

Pagrindiniai Privalomojo egzemplioriaus gavimo ir kontrolės skyriaus uždaviniai yra priimti iš spaustuvė ar leidėjų privalomuosius egzempliorius, registruoti juos, atlikti statistinę apskaitą, kontroliuoti, kad visų leidinių privalomieji egzemplioriai būtų gauti, ir stengtis gauti trūkstamus egzempliorius.

Privalomųjų egzempliorių pristatymo tvarka buvo

pakeista 1996 m. lapkričio 22 d. Vyriausybės nutarimu. Nuo pirmojo privalomojo egzemplioriaus įstatymo iki šio nutarimo bibliotekos spaudinius gaudavo iš spaustuvė, o iš leidėjų tik tais atvejais, jeigu jie savo leidinius spausdindavo už Lietuvos ribų. Privalomojo egzemplioriaus gavimo kontrolę Bibliografijos ir knygotyros centro Privalomojo egzemplioriaus gavimo ir kontrolės skyrius vykdavo labai paprastai - patikrindavo spaustuvė užsakymų knygas. Naujojo nutarimo pagrindu privalomojo egzemplioriaus pristatymas bibliotekoms, tarp jų ir Bibliografijos ir knygotyros centrui, perduotas leidykloms, įvairioms organizacijoms, pavieniams asmenims, kurie užsiima leidyba.

Pastarasis nutarimas sugriovė per daugelį metų nusistovėjusį ir išstobulintą privalomojo egzemplioriaus gavimo ir kontrolės mechanizmą. Pirmą, nėra centralizuoto visų leidybine veikla užsiimančių organizacijų registracijos. Antra, leidybinių organizacijų yra žymiai daugiau negu spaustuvė, todėl patikrinti, ką jos išleidžia, yra daug sunkiau. Be to, tik reta leidykla leidžia teminius planus ar išėjusių leidinių sąrašus.

Trečia, daug organizacijų spaudinių leidyba užsiima tik epizodiškai, todėl labai dažnai visai pamiršta atsiųsti privalomuosius egzempliorius. Šiuo metu bene vienintelis būdas patikrinti leidybinių organizacijų veiklą - peržiūrėti ISBN, ISSN ir ISMN duomenų bazes. Taip galima kontroliuoti privalomųjų egzempliorių gavimą ir reikalauti trūkstamų. Papildomos informacijos apie naujus leidinius ieškoma spaudoje, knygynuose, knygų mugėse.

Bibliografijos ir knygotyros centro Privalomojo egzemplioriaus gavimo ir kontrolės skyrius, remdamasis 1996 m. lapkričio 22 d. nutarimu, turi kontroliuoti privalomųjų egzempliorių siuntimą visoms nutarime nurodytoms bibliotekoms. Anksčiau šį darbą Bibliografijos ir knygotyros centras atliko kartu su Visuomenės informavimo priemonių valdyba. Pastaroji, vadovaudamasi 1994 m. liepos 18 d. Lietuvos Respublikos įstatymo Nr.1-545 „Dėl Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodekso pakeitimo ir papildymo“ 214, 246 ir 259 straipsniais turėjo teisę spaustuvėms ir leidėjams skirti administracines nuobaudas. Visuomenės informavimo priemonių valdyba 1996 m. buvo panaikinta. Bibliografijos ir knygotyros centras liko vienintelė įstaiga, kontroliuojanti privalomųjų egzempliorių pristatymą. Deja, teisė skirti administracines nuobaudas už Vyriausybės nutarimų nevykdymą jai nebuvo patikėta.

Dėl minėtų aplinkybių labai sunku gauti visų Lietuvoje išleidžiamų leidinių privalomuosius egzempliorius. Nepaisant to, privalomųjų egzempliorių Bibliografijos ir knygotyros centre (taip pat ir kitose bibliotekose) gaunama vis daugiau. Per pastaruosius 5 metus neperiodinių leidinių privalomųjų egzempliorių skaičius padidėjo 1,4 karto (1993 m. užregistruota 6115, o 1997 m. - 8546 pavadinimai). Periodinių leidinių smarkiai padaugėjo kiek anksčiau. Per pastaruosius 10 metų jų pavadinimų skaičius padidėjo 3 kartus. Pastaraisiais metais periodi-

nių leidinių pavadinimų skaičius didėja nežymiai, bet ryškiai mažėja jų tiražai. Šie ir kiti Lietuvos leidyboje vykstantys pokyčiai fiksuojami kasmet Privalomojo egzemplioriaus gavimo ir kontrolės skyriaus darbuotojų leidžiamame „Lietuvos spaudos statistikos“ rinkinyje. Pirmasis rinkinys pasirodė 1957 metais. Statistinės apskaitos pagrindą sudaro Bibliografijos ir knygotyros centre gauti spaudinių privalomieji egzemplioriai. Statistinės apskaitos metodika derinama su UNESCO rekomendacijomis. Leidinyje pateikiami įvairūs duomenys apie visas spaudos rūšis. Smulkiausiai nagrinėjama neperiodinių leidinių produkcija, nurodomas visas išleistų spaudinių kiekis, tiražas, analizuojama knygų ir brošiūrų leidyba pagal tematiką, paskirtį, kalbas ir t.t. Įvairiais aspektais apibūdinama grožinės literatūros leidyba.

„Lietuvos spaudos statistikoje“ skelbiami ir pagal užklausas vartotojams teikiami statistikos duomenys yra oficialūs. Jie įtraukiami į Lietuvos statistikos departamento sudaromą Lietuvos ūkio statistinę apskaitą, įvedami į UNESCO duomenų bazę.

Apibendrinant tai, kas pasakyta, galima padaryti šias išvadas.

Privalomojo egzemplioriaus idėja iškilo tada, kai ėmė gausėti spausdintos produkcijos. Šimtmečiais privalomasis egzempliorius atliko įvairias funkcijas: cenzūrinę, apsauginę teisinę, bibliotekinę, bibliografinę, ar-

chyvinę, statistinę. Vienos jų, tokios kaip cenzūrinė, apsauginė teisinė, ilgainiui išnyko, o kitos tapo pagrindinės ir svarbiausios. Tai bibliografinė, statistinė ir archyvinė privalomojo egzemplioriaus funkcijos. Ypač svarbus privalomasis egzempliorius bibliografijai. Jis sudaro pagrindą ir bazę bibliografinėi apskaitai, kuri savo ruožtu yra viso bibliografinio, bibliotekinio ir mokslinio darbo pagrindas. Dažna įstatyminių aktų dėl privalomojo egzemplioriaus kaita rodo, kaip nuo privalomojo egzemplioriaus atsiradimo iki šių dienų bandoma nustatyti optimalų jo skaičių ir tikslingiausia paskirstymą. Privalomojo egzemplioriaus gavimo kontrolės būdai šiuo metu iš esmės keičiasi, kol kas dar nėra galutinai nusistovėję ir tobuli. Šios problemos sprendimas - pagrindinis ir svarbiausias Bibliografijos ir knygotyros centro Privalomojo egzemplioriaus gavimo ir kontrolės skyriaus uždavinys. Privalomojo egzemplioriaus sąvoka nėra nekintanti. Dėl sparčios mokslo ir technikos pažangos, kintančių visuomenės poreikių reikėjo ją išplėsti. 1996 m. lapkričio 22 d. Vyriausybės nutarime į spaudinių ir kitų dokumentų privalomojo egzemplioriaus sąvoką buvo įtraukti garso, vaizdo ir elektroniniai dokumentai. Ir tai, žinoma, dar ne riba. Be abejonės, gyvenimo naujovės ir toliau plės privalomojo egzemplioriaus sąvoką, koreguos ir tobulins bendrą privalomojo egzemplioriaus veikimo mechanizmą.

1. Dėl spaudinių ir kitų dokumentų privalomųjų egzempliorių siuntimo bibliotekoms tvarkos: Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas, 1996 m. lapkričio 22 d. Nr. 1389 // Valstybės žinios. - 1996, Nr. 115, p. 11-13; Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1996 m. lapkričio 22 d. nutarimo Nr. 1389 „Dėl spaudinių ir kitų dokumentų privalomųjų egzempliorių siuntimo bibliotekoms tvarkos“ dalinio pakeitimo: Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas, 1997 m. balandžio 10 d. Nr. 330 // Valstybės žinios. - 1997, Nr. 32, p. 11.
2. Dėl Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodekso pakeitimo ir papildymo: Lietuvos Respublikos įstatymas, 1994 m. liepos 18 d. Nr. 1-545 // Valstybės žinios. - 1994, Nr. 58, p. 4-34.
3. Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatymas,

1996 m. liepos 2 d. Nr. 1-1418 // Valstybės žinios. - 1996, Nr. 71, p. 3-9.

4. Basiulis J. Privalomasis egzempliorius Lietuvoje // Bibliotekininkystė ir bibliografija. - T. 1 (1961), p. 191-243.
5. Dubauskas S. Bibliotekų fondų komplektavimo šaltiniai. - Vilnius, 1977. - 38 p.
6. Duomenys apie Europos Tarybos valstybių privalomuosius egzempliorius paimti iš: Legal deposit throughout the European communities: results of an enquiry // Seminar on National Bibliographies and Books in print-catalogues, Strasbourg and Frankfurt/Main, 26-30 June 1995: report conclusions and background documents. - Strasbourg, 1996. - P. 140-149.
7. Janonis O. Privalomasis egzempliorius pasaulyje ir Lietuvoje // Bibliografija'96: mokslo darbai. - Vilnius, 1998. - P. 44-54.

Summary

The Evolution of the Legal Deposit in Lithuania

Liudvika KILIUS

The article gives a brief survey on the reasons of the introduction of the legal deposit, discusses on the functions, which legal deposit has been fulfilling during the different periods, i.e., censorship, publisher's or aut-

hor's copyright protection, library, bibliographic, statistical and archival. The description on the changes in these functions, including the objectives, which predetermined them are suggested to the readers. A special emphasis is

made on the present-day importance of the legal deposit in its bibliographic, statistical and archival context.

The author of the article reviews the history of the development of the legal deposit in Lithuania. More detailed analysis is offered on the latest relevant legislation now in force, i.e., the enactments of the Government of the Republic of Lithuania dated November 22, 1996 and April 10, 1997 regarding the delivery of the legal deposit copies to the designated institutions. The article stresses that the regulation of 1996 has extended the concept of the legal deposit, covering not only printed materials, but sound and electronic documents as well. Based on the aforementioned enactment, the order of the distribution of the legal deposit copies has been changed: legal deposit copies to the authorized lib-

raries indicated in the ruling are submitted to the libraries not by the printers, but by the publishers.

The author of this article shares her opinion on the problems, which arose to employees of the Legal Deposit Department of the Centre of Bibliography and Book Science due to the latter modification in the procedure of the receipt and control of the deposit copies. Against this background, the difficulties of the staff members of this Department in tracing the books and publishers, who do not always recognize the importance of the legal deposit in supplying the libraries with the documents published are also indicated. Some observations concerning the changes in the publishing scene of the country during the last years are presented in the article.

UDK 002.2(474.5)(091)

Lietuvos nacionalinės spaudos archyvas - visuotinės bibliografinės apskaitos pagrindas

Enrika RAČKOVSKA

Bibliografijos ir knygotyros centras, K. Sirvydo 4, 2600 Vilnius

Spauda - kiekvienos šalies ir tautos kultūros sudėtinis elementas, atspindintis žmonių kūrybinės veiklos rezultatus visose gyvenimo srityse, informuojantis apie tautos praeitį ir dabartį. Esant didelei spaudinių gausybei ir įvairovei būtina nuosekliai ir kasdien juos registruoti, sisteminti ir pateikti informaciją vartotojui. Tą darbą atlieka bibliografija, kuri yra ir nacionalinės spaudos praeities liudytoja. Šis liudijimas ypač svarbus, kai dokumentai yra žuvę. Pavyzdžiui, išlikę Aleksandrijos bibliotekos katalogo fragmentai suteikia žinių apie garsiosios bibliotekos fondą. Tačiau būtų nepalyginamai naudingiau, jeigu būtų išlikę patys dokumentai, o ne tik jų antrašės¹. Taigi bibliografinė apskaita nepakeičia pačių spaudos dokumentų, kurių pagrindu rengiami įvairiausi katalogai, spaudinių sąrašai, bibliografijos darbai. Visų bibliografijos darbų rengimo pagrindas yra kruopščiai, išsamiai ir tvarkingai sukauptas bei gerai sutvarkytas nacionalinės spaudos fondas - archyvas. Kiekvienos tautos užduotis - išsaugoti savo archyve spaudinį, kuris yra užregistruotas ir aprašytas bibliografijos darbuose.

Nacionalinės spaudos archyvas Lietuvoje pradėtas kaupti 1945 metais. Tų metų kovo 29 d. vyriausybės nutarimu buvo įkurta Knygų rūmai (nuo 1992 m. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Bibliografijos ir knygotyros centras), kurių pagrindinis uždavinys - kaupti ir saugoti nacionalinės spaudos produkciją. Vykdydami nutarimą, Knygų rūmai ėmėsi kurti Respublikinę spaudinių saugyklą - nacionalinės spaudos archyvą, t.y. rinkti ir saugoti visų spaudinių, išleistų Lietuvoje nuo spaudos atsiradimo, komplektą; taip pat užsienyje išleistus spaudinius lietuvių kalba ir užsienyje išleistus spaudinius apie Lietuvą, vadinamus lituanika.

Prie Respublikinės spaudinių saugyklos 1946 m. formuojamas skyrius, pavadintas Lietuviškųjų ir lituaninių spaudinių saugojimo skyriumi. 1992 m. jis tapo Nacionalinės spaudos archyvo ir saugyklos skyriumi, kurio pagrindinė funkcija - kaupti, tvarkyti ir saugoti Lietuvos dokumentų, kurių tiražas didesnis negu 25 egzemplioriai, archyvą.

Nuo įkūrimo dienos Knygų rūmams suteikta teisė gauti (prireikus - išreikalauti) po du kiekvieno Lietuvoje išleisto spaudinio (knygos, brošiūros, vaizdinių, kartografinių, natų leidinių, smulkaus spaudinio bei peri-

odinio leidinio) privalomuosius egzempliorius. Priėmus spaudinių privalomojo egzemplioriaus siuntimo įstatymą, atsirado sąlygos kaupti valstybinį archyvą - bibliografinės apskaitos pagrindą.

Nuo 1946 m. sausio mėnesio iki šios dienos reguliariai gaunamas nemokamas privalomasis egzempliorius. Nuo 1997 m. gaunami ir dokumentai, leidžiami netradicinėse laikmenose (garso, vaizdo, elektroniniai). Iki 1999 m. sausio mėnesio privalomojo egzemplioriaus pagrindu Nacionalinės spaudos archyve sukaupta, sukataloguota ir padėta saugojimui 3 191 700 dokumentų (po 2 egzempliorius). Pirmieji egzemplioriai skirti nuolatiniam saugojimui. Jie kaip archyviniai dokumentai saugomi kartoninėse dėžutėse, jais leidžiama pasinaudoti tik išimties atvejais. Griežti apribojimai sietini su spaudinių išsaugojimu. Dauguma dokumentų pagaminta iš neilgamžių popieriaus rūšių, todėl jie greitai sensta.

Nacionalinės spaudos archyve sukauptas unikalus turtas - daugiau negu 262 000 egzempliorių knygų, natų, kartografinių, meno bei kitų spaudinių ir 3244 pavadinimai periodinių leidinių, išleistų Lietuvoje iki 1945 m. įvairiomis kalbomis. Šiuos spaudinius sukaupti buvo ypač sunku, darbuotojai tam skyrė daug jėgų ir pasišventimo. Per Antrąjį pasaulinį karą ir pokario metais bibliotekų fondai patyrė didelių nuostolių. Karo keliuose dingusių bibliotekų turtų teko ieškoti labai sunkiomis sąlygomis. Pirmieji Knygų rūmų darbuotojai, vadovaujami direktoriaus A. Ulpio, jau 1946 m. važinėjo po Lietuvą ir rinko beglobes knygas bei kitus spaudinius, laikinai saugotus įvairiose įstaigose ir organizacijose. Daug spaudinių tuomet buvo priglauta miestų ir apskričių vykdomųjų komitetų kultūros ir švietimo skyriuose. Lietuvos bibliotekos buvo informuotos apie nacionalinės spaudos kaupimo darbą, t.y. Respublikinės spaudinių saugyklos formavimą. Pavyzdžiui, viename rašte Lietuvos mokslų akademijos prezidentui buvo rašoma, kad Knygų rūmai komplektuoja lietuviškų, lituaninių bei Lietuvos teritorijoje išleistų knygų ne lietuvių kalba ir periodikos saugyklą-biblioteką, todėl prašoma perduoti Knygų rūmams Mokslų akademijai priklausančių bibliotekų dubletus mainais už Mokslų akademijai reikalingas knygas. Daug senų leidinių pirkti iš Centrinės valstybinės bibliotekos Kaune.